

АҲМАД ТАБИБИЙНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИГА БОҒЛАГАН МУСАДДАСЛАРИ ҲАҚИДА

Шермухаммад Нормуротович АМОНОВ

филология фанлари номзоди

доцент

Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада Аҳмад Табибийнинг “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонидаги мусаддас шеърлари ҳақида мулоҳазалар баён қилинган. Девоннинг қўлёзма ва тошбосма вариантлари қиёси асосида илк бор Аҳмад Табибийнинг мазкур девонидаги Алишер Навоий ғазалларига ёзган мусаддаслари ҳақида тўлиқ маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар: Алишер Навоий, Аҳмад Табибий, девон, қўлёзма, тошбосма, фонд, манба, матн, шоир, ғазал, мусаддас, мусаддас.

О МУСАДДАСАХ АХМАДА ТАБИБИ К ГАЗЕЛЯМ АЛИШЕРА НАВОИ

Шермухаммад Нормуротович АМОНОВ

кандидат филологических наук

доцент

Университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навоий

Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В этой статье излагаются мнения о стихах-мусаддасах Ахмада Табиби в диване “Ҳайрату-л-ушшоқ”. На основе сопоставления рукописных и литографических вариантов дивана приводятся подробные сведения о мусаддасах Ахмада Табиби в этом диване к газелям Алишера Навои.

Ключевые слова: Алишер Навои, Аҳмад Табиби, дивон, рукопись, литография, фонд, источник, текст, поэт, газель, мусаддас, мусаддас.

Туркий адабиёт султони Алишер Навоий наср ва назмда баравар ижод қилиб, лирикага янгича ифода усулини, поэтик кўламдор мавзулар ва тимсоллар оламини олиб кирди. Ғазал, рубоий, қитъа ва бошқа жанрларни мазмуний жиҳатдан такомилга етказди. Навоийнинг асарлари ўз замондошлари томонидан юқори эътироф этилгани, мухлислари томонидан завқ билан ўқилгани яхши маълум. Бу адабий мерос ўз давридан кейинги барча асрларда ижод аҳли учун ибрат, илҳом манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Китобхон катта маънавий-маърифий, ахлоқий-эстетик завқ олиши

баробарида Навоийнинг қаламида сўз санъати даражасига кўтарилган ижод намуналари ижод аҳли учун андоза вазифасини бажарди. Ҳар бир адабий муҳит вакиллари Навоий анъаналарини давом эттирди, ғазалларига тахмислар боғлади. Шу маънода ўзбек адабиёти тарихида катта ўрин тутувчи Хоразм адабий муҳити ижодкорларига ҳам Навоийнинг таъсири катта. Ижодда Навоийни том маънода ўзига устоз деб билган ва ижодида анъаналарни такомилга етказган шоирлардан бири – Аҳмад Табибийдир. Аҳмад Табибий форс ва ўзбек тилида сермахсул ижод қилган. Лирик мероси кўламининг кенглиги, бадий мукамаллигига кўра Табибий ижоди ўз замондошларига нисбатан савия жиҳатидан анча баланд туради. Табибий ижоди аксарият қўлёзмада бўлгани сабабли бугунги китобхонга тўлиқ маълум эмас. Шоир асарларини анъана ва издошлик асосида текшириш Навоий ижодининг Хоразм адабий муҳитига таъсири ва ўзбек адабиёти ривожигаги ўрнини белгилашга хизмат қилади.

Табибий қўлёзмалари Республиканинг турли фондларида сақланади. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида №3460 инвентар рақами билан сақланаётган қўлёзма манбада Аҳмад Табибий ижодига мансуб лирик асарлар жамланган. Ушбу қўлёзма манба тўрт қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида шоирнинг “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонига кирган лирик асарлар кўчирилган. Қўлёзманинг 1^б-саҳифаси ўртасида *“Иккиланчи девони Табибий туркий мусаммо баҳайрату-л-ошиқин”* деб қизил сиёҳда ёзилган. Сўнг қора сиёҳда *“Бисмиллоҳир-Раҳмонир-Раҳим”* деб ёзилиб, Табибийнинг “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонидаги лирик асарлари кўчирилган.

Агар Аҳмад Табибий лирик мероси жанрига кўра тасниф этилса, шоир ижодида ғазал, фард, рубоий, қитъа, туюқ, чистон, таърих, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар, қасида, таржеъбанд, мустазод, даҳрнома, соқийнома, ширу шакар, варсоқи (бармоқ вазнидаги тўртликлар), баҳри тавил каби намуналар борлиги аён бўлади. Бу

эса шоир ижоди кенг кўламли тадқиқотлар учун объект бўла олишини кўрсатади.

Ушбу кўлёма (№3460 рақамли) девонда Табибийнинг кўплаб ижодкорлар ғазалларига боғлаган мухаммас ва мусаддас шеърлари киритилган.

Табибий ижодий меросини кузатар эканмиз, шоирнинг буюк Навоий ижодига ихлосманд бўлгани яққол намоён бўлади. Бу ҳол, айниқса, Табибий девонларининг тузилишида, ўхшаш жанрлардаги лирик асарларнинг ижод этилишида ёрқин намоён бўлади. Девон тузиш анъанасини Алишер Навоий мукамал девон тузиш принциплари билан асослаб берди. Туркий адабиётда кейинги давр шоирлари девон тузишда Навоий анъанасига таяндилар. Лирик жанрлар кетма-кетлиги, шакли, мазмуни, бадиий бўёқдорлиги каби меъёрларни кунт билан давом эттирдилар.

Табибийнинг “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонида ҳам шоирнинг Навоий ғазалларига боғлаган иккита мусаддаси кўчирилган.

Маълумки, мусаддас мумтоз адабиётимизда кенг тарқалган шеър шакллариандир. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға” асарида мусаммат жанри ҳақида (*Ал-навъул-собеъ фил-баёнул-мусаммат – Еттинчи тур – мусаммат баёнида*) қуйидагича маълумот берилади:

“Мусаммат беш турлук бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусаддас ва мусаммати мухаммас, (мусаммати мусамман– нашрдан тушиб қолган) мусаммати муашшар ... Мусаммати мусаддас ул бўлурким, беш мисрада сажъ сақлаб, олтинчи мисрада қофия аслига янорлар” [7;54-56].

Адабиётшунослик луғатида эса мусаддасга қуйидагича таъриф берилган: “Мусаддас (ар. *مستدس*– олтилик) – 1) мусаммат турларидан бири, олти мисрали бандлардан таркиб топувчи шеър шакли; олти мисрали банд. Мусаммат шеър шаклида дастлабки банд мисралари ўзаро қофияланади (а-а-а-а-а), кейинги бандларининг аввалги беш мисраси ўзаро, охирги мисраси эса биринчи банд билан (б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-а ва ҳ.) қофияланади. Шеърятимизда мусаддаснинг биринчи бандидаги охирги икки мисра кейинги

бандлар сўнгида таржеъ сифатида такрорланувчи хили ҳам учрайди, унинг қофияланиши а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-а-а кўринишида бўлади. Ўзбек мумтоз адабиётида мусаддас ёзиш, асосан, Навоий ижодидан бошланган [11; 191-192].

Маълумки, мумтоз ижодкорлар ушбу шеърий шаклда сермахсул ижод этишган. Дарҳақиқат, мусаддаснинг бетакрор намуналари Ҳазрат Алишер Навоий ижодида учрайди. Жумладан, “*Ҳазойин ул-маоний*”га мусаддас (“олтилик”) жанри ҳам киритилган бўлиб, куллиётдан 5 та мусаддас ўрин олган. Мусаддас ҳам мухаммас сингари икки турга бўлинади:

1) *табъи худ (мустақил):*

2) *тасдис (газални олтилантириш асосида яратилган).*

Куллиётдаги 5 та мусаддасдан 2 таси Лутфийга, биттаси Ҳусайнийга тасдис бўлса, биттаси шоирнинг ўз газалига тасдис ва биттаси шоирнинг ўз табъидан яратилган мусаддасдир [12; 50].

Аҳмад Табибийнинг “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонида шоирнинг ўн битта мусаддаси киритилган, қуйидаги тартибда келади. Уларнинг биринчиси Огаҳийнинг “*суратинг*” радифли ғазалига ёзилган. Кейинги мусаддаслар эса Гуломийнинг ҳам “*суратинг*” радифли, Рожийнинг “*айлаб*” радифли ғазалига, Навоийнинг “*бўлмаса*” радифли ва “*Шўх икки гизолингни ноз уйқусидин уйғат*” мисраси билан бошланувчи ғазалларига, Муниснинг “*Жонбахи лабинг узра чиқмиш хатти райҳоний*” деб бошланувчи ғазалига, Ферузнинг “*бу кун*” радифли ғазалига, ўзининг “*суратинг*”, “*қилали*”, “*кўрдинг*” радифли ғазаллари ва “*Найлайинким манга зулм айлагувчи жонондур*” мисраси билан бошланувчи ғазалларга боғланган. Демак, шоир ижодида юқорида таъкидланган мусаддаснинг иккита (*табъи худ* ва *тасдис*) тури ҳам учрайди.

Таъкидланганидек, Аҳмад Табибийнинг мазкур девонида Алишер Навоий ғазалларига ёзилган иккита мусаддас мавжуд. Жумладан, девондаги Табибий мусаддасининг биринчиси Навоийнинг:

Гул керакмастур менга, мажлисда саҳбо бўлмаса,

Найлайин саҳбони, бир гул мажлисаро бўлмаса

матлаъси билан бошланадиган ғазалига ёзилган бўлиб, унинг биринчи банди қуйидагича бошланади:

*Одам эрмас ул киши ишқ ичра шайдо бўлмаса,
Бош эмас ул бошга гар помоли савдо бўлмаса,
Зиндагонлиг бўлгаму гар онда завго бўлмаса,
Манки ором этмагум соқийи май то бўлмаса,
Гул керакмастур менга, мажлисда саҳбо бўлмаса,
Найлайин саҳбони, бир гул мажлисаро бўлмаса*

тарзида бошланади. Навоийнинг бу ғазали арузнинг *рамали мусаммани маҳзуф* (*фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун*) вазнида ёзилган. Алишер Навоийнинг мазкур ғазали “Ғаройиб ус-сиғар” девонига (24 ғазал) киритилган бўлиб, 9 байтдан иборат. Ғазалнинг матлаъси шоҳбайтлардан бири сифатида бадий баркамоллиги билан китобхон эътиборини жалб этади. Табибийнинг ушбу ғазалга боғлаган мусаддаси ҳам тўққиз банд бўлиб, Навоий ғазали вазнида битилган. Ушбу мусаддас қуйидаги банд билан яқунланади:

*Гар Табибийдек муродинг бўлса ишрат айламак,
Дўст ҳажри ранжи етса сабрдин иста кўмак,
Не сивойи дўст бўлса силк боридин этак,
Жисми афгоринг бўлуб ўқ касратидин чун ҳалок,
Эй Навоий, гарнасибингдурабадумре, керак,
Хотирингда ёрдин ўзга таманно бўлмаса.*

Навоий ғазалига ёзилган иккинчи мусаддас ҳазажи мусаммани ахраб вазнида ёзилган бўлиб, у қуйидаги банд билан бошланади:

*Ушишоқга рухсоринг, эй маҳлиқо кўрсат,
Сунбул киби зулфингни гулдек юзинга тарқат,
Шатти ниғаҳинг бирла ноз уйқуни ҳар дам тот,
Ишқ аҳлини жонини шавқ ўти аро ўртат,
Шўх икки гизолингни ноз уйқусидин уйгат,*

То уйқулари қочсун, гулзор ичида ўйнат.

Табибий мусаддаси таркибидаги Навоийга тегишли “қочсун” сўзи Навоий ғазалининг нашр вариантыда “кетсун” тарзида берилган. Етти байтли ушбу ғазалга боғланган мусаддас:

*Токим майи лутфингни бўлдум бәсе муштоқи,
Кўзумга ҳубоб осо илмас бу фалак тоқи,
Манзурим эмас, жоно бир ҳусн эли беҳроқи,
Лутф ила карам айлаб ошоми қадаҳ чоқи
Базм ичра Навоий кўп йиғлар эса, эй соқий,
Ҳуш элткучи доруни жомига онинг чайқат*

тарзида яқунланади. Бунда ҳам Табибий мухаммаси таркибидаги Навоийга тегишли “**доруни**” сўзи Навоий ғазалининг нашр вариантыда “*дору*” тарзида берилган. Демак, ушбу мусаддас “Наводир уш-шабоб” таркибидаги “*Шўх икки гизолингни ноз уйқусидин уйғат, То уйқулари кетсун, гулзор ичида ўйнат*” матлаъси билан бошланувчи ғазалга боғланган. Табибий ҳам ғазалининг барча байтларига мослаб етти банддан иборат мусаддас боғлаган.

Таъкидлаш керакки, Аҳмад Табибийнинг ижодкор сифатида шаклланишида буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ижодий мероси кучли таъсир кўрсатган. Табибийнинг кўплаб туркум асарлари айнан Алишер Навоий асарларига ўхшатмалар тарзида ёзилган. Аҳмад Табибий ижодини махсус тадқиқ этган адабиётшунос олим Ф.Ғанихўжаевнинг таъкидлашича, Табибий Навоийнинг 20 дан ортиқ ғазалига мухаммас боғлаган [12; 31]

“Мунису-л-ушшоқ” девонида Навоий ғазалларига ёзилган 5 та мухаммас кўчирилган. Табибийнинг “Ҳайрату-л-ушшоқ” девонида эса Навоий ғазалларига боғланган 10 та мухаммас кўчирилган. Умуман, XV асрдан XX асргача бўлган даврдаги кўплаб ижодкорлар Ҳазрат Навоийни ўзларининг маънавий устози деб билганлар. Аҳмад Табибий ҳам кўплаб ўз ижод намуналарини аввало, улуғ сўз санъаткори Алишер Навоий, сўнг Шермухаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳийларга ўхшатмалар тарзида

битган. Аҳмад Табибий ҳам Алишер Навоий ижоди билан яқиндан танишиб, буюк мутафаккир шоирни ўзининг маънавий устози деб билган.

Хулоса сифатида айтганда, Алишер Навоий ижоди ўз даври ва ўзидан кейинги давр шоирларига таъсир кўрсатиб, адабий жараёни ҳаракатга келтиришда етакчи куч бўлиб хизмат қилди. Натижада, ўзбек адабиёти бадиий савия жиҳатидан етук асарлар билан бойиди. Лирик турнинг жанрлари кенгайди, ифода имкониятлари ортди. Сўзда кўплаб маъноларни ифодалаш, санъат даражасида сайқал бериш бадиий диднинг ўсишига олиб келди. Аҳмад Табибий ижоди билан танишиш ҳам унинг ижодда буюк Навоийга муҳаббат билан тақлид қилиб, ўз ижоди йўлини белгилаб олишида таянч бўлганини кўрсатади. Бу ҳол, шоир ижодида Навоийнинг кўплаб ғазалларига ёзилган ўхшатмалар, мухаммаслар, мусаддаслар ва бошқа жанрдаги лирик асарлардаги ўхшашликларда ёрқин намоён бўлади. Уларни таҳлил қилиш Табибийнинг бадиий маҳоратини очишга хизмат қилади. Тарихимизда катта мавқеъда бўлган Табибий сингари шоирлар ижодини анъана ва издошлик, ўзига хослик мисолида текшириш адабиётшунослик олдида турган муҳим вазифалардандир. Шунингдек, Аҳмад Табибий ижодий мероси ҳалигача тўлиқ илмий тадқиқ этилгани йўқ. Шоирнинг санокли шеърларигина ҳамда “Вомиқ ва Азро” достони қисқартирилиб нашр этилган. Табибийнинг бутун бошли девонларини нашрга тайёрлаш, шу асосда, шоир ижодининг миллий адабиётимиз тарихида тутган ўрнини белгилаш ечимини кутаётган илмий муаммо саналади. Бунинг учун, аввало, шоир асарларининг республикамиз ва хорижий фондларда сақланаётган манбаларини аниқлаб, уларни тўлиқ тўплаш талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1 жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 723 б.
2. Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 2 жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 620 б.

3. Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 3 жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.
4. Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 4 жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 557 б.
5. Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 5 жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 541 б.
6. Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 6 жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.
7. Тарозий, Шайх Аҳмад Ибн Худойдод. Фунуну-л-балоға /Масъул муҳаррир Б.Ҳасанов). – Тошкент: Хазина, 1996. – 212 б.
8. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи: Алишер Навоий даври. Тошкент: Akademnashr, 2013. – 272 б.
9. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги 3460, 3461, 2662 - рақамли қўлёзмалар.
10. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги 8989 - рақамли тошбосма.
11. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 400 б.
12. Ганихўжаев Ф. Аҳмад Табибий. – Тошкент: Фан, 1978. – 80 б.